

Een multinational onder zeil 1602-1799

De VOC

WalburgPers

| Jan J.B. Kuipers

De VOC

De VOC

Een multinational onder zeil, 1602-1799

Jan J.B. Kuipers

WalburgPers

© 2014 Jan J.B. **Kuipers**

© 2014 Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

1e druk, 2014

2e druk, 2016

www.walburgpers.nl

Afbeeldingen omslag

Voorzijde: Detail uit het schilderij *De schepen van de VOC-Kamers Rotterdam en Delft voor anker in het Haringvliet* door Jacob van Strij, circa 1785. (Maritiem Museum Rotterdam). **Achterzijde:** Een zilverbaar van 8 mark of bijna 2 kg, met het merk van de kamer Zeeland van de VOC, tussen zilveren munten voor de export naar Azië (Wrakvondsten uit verschillende Oost-Indiëvaarders, Het Scheepvaartmuseum, Amsterdam). De Bewindhebbers van de VOC-Kamer Hoorn, door Johan de Baen in 1682 (Westfries Museum, Hoorn).

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Zoveel mogelijk is getracht de eventuele rechthebbenden van de afbeeldingen te achterhalen. Rechthebbenden die in dit verband niet zijn benaderd wordt verzocht zich met de uitgever in verbinding te stellen.

Omslagontwerp: Erwin Bomans, BNO Leucq!, Goor
Lithografie: BFC Graphics & Design, Amersfoort

ISBN 9789057309854

NUR 688

Inhoud

1	Inleiding	
	De eerste multinational	7
2	Vroege expedities	
	Voorgeschiedenis en voorcompagnieën.....	19
	<i>Zeeuwen veroveren de kraak San Jago</i>	36
3	'Eerlijk, dienstig en profytig'	
	Oprichting en organisatie.....	39
4	Bewindhebbers, timmerlui en equipagemeesters	
	De zes kamers.....	51
5	De periode 1602-1650	
	Expansie.....	61
	<i>Jan Pietersz Coen, 'Aan zijn naam kleeft bloed'</i>	76
6	De periode 1650-1700	
	Bloei	79
	<i>Kapitein Jonker: van VOC-soldaat tot tegenstander</i>	98
7	'Og was ik bij mijn moeder op het landt'	
	Leven aan boord.....	101
	<i>De scheepschirurgijn</i>	114
	<i>De ondergang van de Batavia in 1629</i>	116
	<i>'t Vliegent Hert, Amsterdam en Woestduyn</i> ..	119
8	Batavia en Desjima	
	Leven in de Oost	123
9	Kennis, wetenschap, cultuur	137
10	De periode 1700-1780	
	Langzame neergang	151
11	De periode 1780-1799	
	'Vergaan onder corruptie'?	165
	Beknopte literatuuropgave	175

Admiraal Zheng He (1371-1433), de Chinese ontdekkingsreiziger die de kusten van Arabië en Oost-Afrika bevoer en zelfs Kaap de Goede Hoop zou hebben gerond.

Inleiding

De eerste multinational

1

De handel in specerijen, luxe en felbegeerde waar in Europa, was tot het einde van de zestiende eeuw volledig in Portugese handen. Portugal kwam in 1580 aan de Spaanse kroon, en geraakte daardoor in oorlog met de tegen Spanje vechtende Nederlanden. Het werd de Nederlanders enige tijd later – althans officieel – verboden om Portugese havens aan te doen. Er was ook om een andere reden weinig meer in de specerijenhandel te verdienen: het door de Portugese kroon beheerste ‘Europese contract’ voor de specerijenhandel was in handen van een selecte groep invloedrijke kooplieden en bankiers, die in vrijwel alle belangrijke Europese havens hun agenten hadden en zo de hele handel beheersten. Tegen het eind van de zestiende eeuw ondervonden de Portugezen veel schade van Engelse kapers in het zuidelijke deel van de Atlantische Oceaan; als gevolg hiervan liep de aanvoer van peper naar Lissabon na 1592 flink terug en stegen de prijzen. Daarop werd in de prille Republiek der Verenigde Nederlanden besloten om zelf specerijen te gaan halen in Oost-Indië.

Met het geld van negen kooplieden, verenigd in de ‘Compagnie van Verre’, begon in 1595 een eerste tocht naar Azië, ‘de eerste Schipvaart’. Deze had een zowel commercieel als verkennend karakter. Op 2 april vertrokken vier schepen uit Amsterdam. Men zou de commandostructuur typisch Hollands kunnen noemen: er was geen admiraal benoemd, de belangrijke beslissingen moesten worden genomen door een ‘schipsraad’. De bekende Cornelis de Houtman stond aan het hoofd van de kooplieden en was de eigenlijke leider van de expeditie.

De schepen slaagden erin om via Kaap de Goede Hoop Afrika te rondenvaren en het eiland Java te bereiken. Voor het eerst voeren Nederlandse schepen –

De Republiek der Verenigde Nederlanden, een staatkundige uitzondering in het Europa van de zeventiende en achttiende eeuw, was ook het vaderland van de eerste naamloze vennootschap en eerste ‘multinational’: de in 1602 opgerichte Verenigde Oost-Indische Compagnie, afgekort tot VOC.

De liquidatie ervan vond plaats in 1795-1799.

Gedurende een groot deel van haar bestaan was de Compagnie het grootste handelsbedrijf ter wereld.

Het was een puur commerciële onderneming, die echter ook de cultuur van de Republiek en alle gebieden waarmee zij handel dreef vaak blijvend heeft beïnvloed.

individuele Nederlanders gingen voor – onder de zuidelijke sterrenhemel. Tweeënhalf jaar later keerden drie van de vier schepen en slechts 87 van de oorspronkelijk 249 man terug in Amsterdam. De opbrengst van de meegebrachte peper was net voldoende om de kosten van de expeditie te dekken. Maar een Nederlandse handelsvloot wás naar Indië heen en weer gevaren, zonder al te veel hinder van de Portugezen te ondervinden, dus het doel van de reis was geslaagd.

Er ontstonden verschillende andere compagnieën voor de

handel op Oost-Indië. Maar de onderlinge concurrentie was nadelig voor alle belanghebbenden, en bovendien konden deze kleine 'voorcompagnieën', zoals ze later werden genoemd, geen rol spelen in de strijd tegen Spanje. Een grote verenigde compagnie zou, in de ogen van landsadvocaat Johan van Oldenbarnevelt, de belangrijkste staatsman in de Republiek, een krachtig economisch en militair instrument kunnen zijn. De inkomsten konden via belastingen en accijnzen immers de in 1568 uitgebroken Tachtigjarige Oorlog mede financieren. Oldenbarnevelt dwong de compagnieën dan ook te fuseren.

Fusta met Portugees paviljoen. Handgekleurde gravure uit Jan Huygen van Linschotens Itinerario (1596). Dit boek bevatte belangrijke informatie over de route naar onder andere Java, Japan en China. | Koninklijke Bibliotheek, Den Haag.

EEN BEDRIJF MET EEN EIGEN LEGER EN MUNTEN

In 1602 kwam zo de 'Generale Vereenichde Geoctroyeerde Compagnie' tot stand. Zij zou in de beeldvorming van de nazaten één van de belangrijkste iconen van de Nederlandse Gouden Eeuw worden. Niet verwonderlijk: de Compagnie groeide snel uit tot de grootste handelsmaatschappij van haar tijd, met vrijwel een monopolie op de overzeese handel tussen de Republiek enerzijds en het gebied ten oosten van Kaap de Goede Hoop en ten westen van Straat Magellaan anderzijds.

De 'Edele compagnie' zoals zij ook wel genoemd werd rustte retourvloten uit, bouwde vestingen, sloot verdragen, regelde en manipuleerde, en oefende haar taken uit met behulp van een zwerm beambten en een geduchte militaire macht. Want zij had een eigen leger, en stortte zich in de eerste jaren in geldverslindende militaire campagnes

Al in 1601 was een Chinese handelaar genaamd Yppong in de stad Middelburg; bladzijde uit het album amicorum van Nicolaas de Vriese. | Particuliere Collectie.

om de Portugezen uit de Aziatische handelsposten te verjagen en andere concurrenten – met name de Britten – op een afstand te houden. Lokale gemeenschappen met wie geen contract gesloten kon worden, of die niet onderworpen konden worden, wachtte soms uitroeiing. Veel geweld is met name gebruikt op de Molukken en Banda-eilanden, Bantam op Java, op het Maleisische schiereiland aan Straat Malakka, Ceylon (Sri Lanka) en de zuidwestkust van India. De militaire factor bleef steeds belangrijk: rond 1700 was de helft van het aantal medewerkers soldaat.

De belangrijkste VOC-gebieden waren het latere Nederlands-Indië respectievelijk Indonesië, de Kaapkolonie (Zuid-Afrika), Ceylon, Negapatnam (India), Malakka, Formosa (Taiwan) en Desjima (Deshima of Decima, Japan). Op

strategische punten vestigde de Compagnie een kleine dertig factorijen en forten, van waaruit zij de lokale vorsten verlokten tot leveringscontracten van de zo begeerde specerijen, vaak met de VOC-kanonnen als doorslaggevend argument. Engelse en Portugese concurrentie in den vreemde werd zoals gezegd fel bestreden, maar Oost-Indië werd niet daadwerkelijk 'veroverd'. Wel oefende de VOC binnen haar Aziatische factorijen en het door haar gecontroleerde gebied bestuur en rechtspraak uit; ook sloeg zij eigen munten – die ook tegenwoordig nog een minieme rol spelen in de economie, vaak in nagemaakte vorm ten behoeve van de toeristenindustrie. Een reiziger meldde in 2010 op een webforum dat hij met zijn op Sri Lanka aangeschafte munten – 'geen nep' – naar een Nederlandse muntenhandel ging: 'De reactie achter de toonbank was overal: "Hoeveel emmers wilt u hiervan hebben?"'

INTER-AZIATISCHE HANDEL

Gedurende de bijna twee eeuwen van haar bestaan rustte de VOC 4721 keer een schip uit voor de vaart naar Azië, waarvan bijna 1700 in de zeventiende en meer dan 3000 in de achttiende eeuw. In totaal zond de Compagnie 3356 maal van overzee een retourschip terug. Ondanks vele bekende schipbreuken verloor de Compagnie maar drie procent van al haar schepen. Vanaf het oprichtingsjaar 1602 tot 1700 bevonden zich op deze schepen 317.000 mensen, van 1700 tot 1795 waren dat er 655.000. Bij elkaar bijna een miljoen. Van dat enorme aantal keerde een derde deel ooit terug.

Met handel in specerijen zoals peper en kaneel – in de achttiende eeuw in belang overvleugeld door producten als textielen, thee en porselein – droeg de Compagnie in Nederland bij aan een periode van economische expansie en culturele verfijning, hoewel de functie van economische motor in de achttiende eeuw in toenemende mate aan de financiële en agrarische sectoren zou toevallen.

In Azië creëerde de VOC ook een handelsnetwerk tussen haar diverse handelsposten, waarbij zij zich aanpaste aan de heersende normen en gebruiken van diplomatie, onderhandeling en uitwisseling van geschenken. De slaveneconomie werd volkomen geaccepteerd. De inter-Aziatische handel zorgde net als die op het vaderland aanvankelijk voor grote winsten. Afgezien van wapens, wetenschappelijke instrumenten en kennis, zoals die bijvoorbeeld was neergelegd in medische handboeken, bestond er in Azië niet of nauwelijks vraag naar Europese producten. Het inter-Aziatische netwerk van de Compagnie was een nieuw patroon in een weefsel dat al eeuwen bestond, en waaraan vóór de VOC de Portugezen de eerste Westerse draden hadden toegevoegd. Dat uitgestrekte netwerk van commerciële en culturele uitwisseling, zich uitstrekkend van het Nabije en Midden-Oosten en de Oostkust van Afrika tot Oost- en Zuidoost-Azië, werd in de voorgaande eeuwen bediend door een zeer gevarieerd gezelschap van Arabische, Armeens-christelijke, Joodse en Chinese zeelui en handelaren.

Zelfs China, het introverte 'Rijk van het Midden', had een korte periode van ontdekkingsdrang gekend. De eunuch-admiraal Zheng He, een moslim, bezocht tijdens de vierde van zijn beroemde reizen in 1413 onder meer Aden, Mekka en Egypte, en voer langs de Oost-Afrikaan-

Een westerse 'rode barbaar' op een Chinees kamerscherm, ca. 1675 (fragment).

se kust naar Somalië (Barawe), Kenia (Malindi) en Mozambique; volgens een wankelende theorie zou zijn vloot tijdens zijn zeven expedities ook Australië hebben bezield, Kaap de Goede Hoop hebben gerond en de Kaapverdische Eilanden hebben bereikt! Pas in 1498 bereikte de Portugese ontdekkingsreiziger Vasco da Gama Malindi.

Het streven naar een Europees monopolie op de aanvoer van Aziatische handelswaar door de VOC bleek redelijk succesvol. De financiële basis, gebaseerd op uitgifte van aandelen en leningen in Europa, bleef vrij smal. Het succes

– er werd nooit een absoluut monopolie bereikt – begon te verbleken toen de Engelsen tegen het eind van de zeventiende eeuw een soortgelijke opzet gingen toepassen met hun al in 1600 opgerichte East India Company (de oorspronkelijke naam was *The Governor and Company of Merchants of London Trading into the East Indies*).

Behalve dat de Compagnie geen absoluut monopolie kon verwezenlijken, was er ook nooit sprake van een echt Europees overwicht in de Oost; pas in de loop van de negentiende eeuw zou de balans doorslaan in het nadeel van Azië en ontplooidde het kolonialisme zich volledig. Gedurende de eeuwen daarvoor wisten Aziatische heersers zoals de sjah van Perzië, de Indiase grootmogols, de Chinese keizers en de sjoguns in Japan met succes de VOC en andere Europese belanghebbenden buiten de deur te houden of slechts een bescheiden plaats in de (vaak letterlijke) marge toe te wijzen. Het bekendste voorbeeld van deze toestand is de feitelijke gevangenschap van de VOC-kooplieden op het minuscule eilandje Desjima of Decima in Japan. Nederland was het enige westerse land dat tussen 1653 en 1854 handel met Japan mocht drijven.

Rijcklof van Goens (1616-1682), Gouverneur-generaal van 1678-1681 en auteur van een beschrijving van Java. | Rijksmuseum, Amsterdam.

CULTUUR EN WETENSCHAP

Als ‘bijproduct’ van de jacht op winst produceerde en transporteerde de Verenigde Oost-Indische Compagnie cultuur. De Compagnie introduceerde de productie van nieuwe waren, zoals het *Chine de commande* (porselein, speciaal voor de Europese markt gemaakt), stimuleerde ontdekkingsreizen en nautische innovaties in het streven naar snellere verbindingen, nieuwe handelscontacten en nieuwe producten. Zij bevorderde ook het taalonderzoek, om een betere communicatie te verkrijgen én om het christelijk geloof onder de aandacht van de plaatselijke bevolking te brengen. Ook botanisch onderzoek kreeg steun, met als praktisch doel het aantal slachtoffers van ziekten onder haar werknemers te laten dalen.

Vele reisbeschrijvingen, geografische, antropologische en natuurwetenschappelijke verhandelingen zagen het licht en verbreedden de blik van de thuisblijvers in de Republiek en ver daarbuiten. Dat zulke beschrijvingen zowel de open nieuwsgierigheid als de vooringenomenheid van de opstellers weerspiegelden spreekt vanzelf. Zo produceerde VOC-opperkoopman Rijcklof van Goens (1619-1682) een overigens pas in 1856 gedrukte *Corte beschrijvinge van 't eijland Java, derselver provintien, landdeelinghe, rijckdommen inwoonders, soodanich 't selve nu bevonden ende geregeert wert*, waarin de volgende beschrijving van de Javanen is opgenomen:

‘Deese Javaenen zijn van schoone, gedrongen, musculouse en frissche gedaenten, ordinaer wel 100 vette tegen 10 magere, hebbende doorgaens een schoon ligchaem, geproportioneerde op welgemaecte beenen, dick van kuijten, en smal van encklauwen [enkels] versiert; nochtans met een leelijcken cop, bewassen [begroeid] met ongeloofflijck schoon haer, soo dat se van achtereren gesien zijnde, representeeren een schoone gestalte, maer van voren een plat affzienelijck aengesicht, nochtans den een veel meer als den anderen; van couleur d’arbeijders bruijn geel, ende die van staet en vermoogen redelijck blanck geel. Het vrouwvolck is doorgaens veel schoonder, eer mager als vet, voornaementlijck die in de heerenhuijsen zijn, die ordinair schoon, jae veel welcke blanck en seer wel besneeden zijn; seer tenger van ligchaem, smal van middel, lang van armen en vingers’.

Anderzijds weerspiegelde het superieure zelfbeeld van de Nederlanders en andere Europese naties zich zeker niet in de opvattingen van de Aziaten. Men sprak in

Handelsposten van de VOC in het Middenoosten.

Japan en China over 'rode barbaren'; beelden van demonische poortwachters bij verschillende boeddhistische tempels in Siam (Thailand), bedoeld om schrik aan te jagen en het kwaad te weren, kregen de vorm van westerse kooplied. Een Chinese beschrijving meldt:

'Deze mensen hebben diepliggende ogen en lange neuzen. Het haar van hun hoofd, wenkbrauwen en baarden is helemaal rood. Hun voeten zijn één voet en twee duim lang en zij zijn zeer sterk. Hun manieren zijn wild. Zij zijn

hebzuchtig en sluw. Zij hebben verstand van veel kostbare waren en zijn knap in het maken van winst. Voor winst offeren zij zelfs hun leven op, en ze vinden geen plaats daarvoor te ver. Deze mensen hebben grote schepen vol knappe uitvindingen en zij maken zeilen als webben, die naar alle kanten kunnen wenden, zodat zij de wind vanuit iedere richting kunnen vangen. Wie hen op zee ontmoet, wordt zeker door hen beroofd.'

Overigens kon men in China, immers naar eigen

overtuiging het centrum van de wereld, nauwelijks enige belangstelling opbrengen voor de barbaarse 'vazalstaten' in den vreemde. Men maakte tussen de verschillende Europese mogendheden vrijwel geen onderscheid. Een Chinese geleerde beweerde nog in de late achttiende eeuw dat Frankrijk hetzelfde was als Portugal, dat Zweden en Engeland afkortingen waren voor Holland, dat Engeland

Het door Jan Pietersz Coen in 1619 gebouwde en later geheel vernieuwde Kasteel van Batavia, gezien vanaf de markt. Olieverfschilderij door Andries Beckman, ca. 1656. | Rijksmuseum, Amsterdam.

afhankelijk was van Holland en dat de Spanjaarden op de Filippijnen dezelfde mensen waren als de Portugezen in Macao en Malakka.

VERANDERING

De handel met Azië groeide gestaag in de zeventiende eeuw en werd een belangrijke component in de gehele buitenlandse handel van de Republiek, hoewel het aandeel door vele auteurs in het verleden is overdreven. Op het toppunt van haar macht had de VOC 25.000 werknemers in

Thee en porselein kregen gaandeweg een belangrijkere rol in het 'aanbod' van de VOC. | Foto H.M.D. Dekker.

Azië in dienst. In Nederland had de Compagnie ongeveer 3000 werknemers, nog afgezien van de afhankelijke toeleveringsbedrijven.

Wel maakte de samenstelling van de goederen die de VOC van en naar Azië vervoerde een ontwikkeling door. In de eerste helft van de zeventiende eeuw nam het aantal schepen op Azië toe, zodat ook het volume van de handel groter werd. Aan de samenstelling van de goederen veranderde in deze periode nog maar weinig: de scheepsladingen naar de Republiek bestonden voor zo'n zestig procent uit specerijen. De overige ruimte werd ingenomen door textiel, suiker en andere Aziatische producten. Er werd betaald met zilver en ruilgoederen als stoffen, lood en ivoor.

Een vast deel van de lading naar Azië bestond uit goederen voor eigen gebruik van de VOC: producten voor Europeanen in Azië, bouwmaterialen om VOC-gebouwen neer te zetten (die konden onderweg mooi als ballast worden gebruikt) en gereedschappen en uitrustingen om de scheepswerven in Azië te bevoorraden, waar de schepen weer gereed werden gemaakt voor de terugreis.

Vanaf de tweede helft van de zeventiende eeuw was er een verandering te zien in de samenstelling van de verhandelde goederen. De winsten van de specerijenhandel werden minder groot door buitenlandse concurrentie. Specerijen waren van een luxeartikel een dagelijkse com-

moditeit geworden die niet alleen de smaakpapillen diende van de beter gesitueerden, maar van alle rangen en standen. Eerst, na ongeveer 1660, werd de Europese vraag naar Indiase textiel steeds groter, in het laatste kwart van de eeuw ook die naar thee. De schepen vanuit Europa naar de Oost vervoerden weliswaar nog altijd goederen voor gebruik van de Compagnie zelf, maar zilver ging nu een grotere plaats innemen. Wegens de verminderde opbrengst uit de zilvermijnen kon men namelijk geen zilver meer uit Japan krijgen (1668) en daardoor moest er meer uit Europa worden meegenomen.

ENGELSE 'ONDERKRUIPINGEN' EN HET EINDE

De geschetste ontwikkelingen die de latere zeventiende eeuw te zien gaf zetten zich voort in de achttiende. Dat gold ook voor de grootscheepse sluikehandel en smokkel die het VOC-personeel bedreef om het magere salaris aan te vullen of, voor wie al een hoge positie had, om de begeerte naar rijkdom en status nog meer te bevredigen. Het VOC-monogram is dan ook vaak uitgelegd als 'Vergaan Onder Corruptie'. De opvatting dat deze corruptie de hoofdoorzaak was van de ondergang van de Compagnie is

Stropdas met het embleem van de Kamer Zeeland van de VOC, in beperkte oplage geproduceerd bij de herdenkingen in 2002 | Foto H.M.D. Dekker.

Het Oost-Indisch Huis van Amsterdam in 1768. Tekening door Reinier Vinkeles. | Stadsarchief Amsterdam.

echter sterk overdreven. Er waren wel meer problemen en wantoestanden, die de eens zo machtige VOC naar haar einde voerden. De in de achttiende eeuw uitgekeerde dividenden stonden in geen verhouding meer tot de behaalde winsten; de resultaten liepen terug door de straffe concurrentie en de toenemende bescherming van Europese staten van de eigen handel.

De Vierde Engelse Oorlog (1780-1784) zorgde

voor wonden die niet meer genazen. De Britten bezetten verschillende VOC-posten in de Oost; de thuiskomst van retourvloten bleef gedurende enkele jaren achterwege. De toch al in grote moeilijkheden verkerende Compagnie kwam daar niet meer bovenop.

Het 'systema van de Compagnie kan als voor een groot gedeelte vervallen worden beschouwd,' schreef men omstreeks 1790 naar het vaderland in een verklaring die nog altijd de halsstarrige hang naar monopolies openbaarde:

'De Engelschen zyn niet alleen in het bezit geraakt van

byna den geheelen lynwaadhandel op Europa, maar ook in de gelegenheid gesteld door hunne onderkruipingen een groot gedeelte van de peeperhandel magtig te worden. Hun geliefkoosd systema van vrijheid tot den handel lokt jaarlyks een considerabel aantal van alle natiën naar Indië. De Engelsche natie thans ongetwyfeld de magtigste in Indië zynde, zoo is het voor de Compagnie niet langer mogelijk te blyven handhaven haar systema van exclusiven handel’.

In maart 1795 nationaliseerde de kersverse Bataafse Republiek, als het ware de Nederlandse dochter van de Franse Revolutie, de Verenigde Oost-Indische Compagnie. De door de staat overgenomen schuld bedroeg een jaar later 120 miljoen gulden. Het octrooi werd nog tweemaal verlengd om de lopende zaken af te handelen; het laatste octrooi verliep in 1799. De VOC hield officieel op te bestaan op 31 december 1799. Al haar resterende bezittingen vervielen aan de overheid, het doek was definitief gevallen.

WAARDERING

In de negentiende eeuw waardeerden de meeste Nederlandse historischrijvers en volksoepvoeders de Verenigde Oost-Indische Compagnie als een van de belangrijkste factoren van Nederlands kortstondige rol als wereldmacht, en derhalve als een zaak om trots op te zijn. Zonder VOC zou er ook nooit een Nederlands-Indië, de ‘gordel van smaragd’, zijn geweest. Men werd zich bewust van de keerzijden van Nederlands aanwezigheid in de Oost door onder anderen de bedenker van bovengenoemde poëtische aanduiding: Multatuli, schrijver van de zeer kritische roman *Max Havelaar* (1860). De in Nederland in de

Standbeeld van Jan Pietersz Coen op de Roode Steen in Hoorn, een beeld van Ferdinand Leenhoff, 1893. | Foto H.M.D. Dekker.

late negentiende eeuw tot ontwikkeling gekomen socialis-tische beweging trok parallellen tussen de uitbuiting van de arbeidersklasse in Nederland en die van de inheemse volken binnen het Koninkrijk. In de laatste decennia van de twintigste eeuw sloeg die ongemakkelijkheid over het Indische verleden bij de politieke en culturele elites om in 'politiek-correcte' afkeer; een houding die in de geëmancipeerde voormalige kolonie soms op enige gêne stuitte. Immers: de moraalridder valt maar al te makkelijk in zijn eigen blinkende zwaard. De Compagnie was weliswaar ongevraagd en met vergaande eisen op het Indische toneel verschenen – en derhalve 'agressor'. Haar dienaren en mo-raal waren geen haar beter, maar ook niet slechter dan haar concurrenten en handelspartners. Het algemene menselijk tekort kleefde de VOC aan, en zich hiervan distantiëren met makkelijke frasen van afkeer wekte eerder een indruk van schijnheiligheid dan van oprechtheid.

In 2002 was alweer een kentering gekomen, en ging het VOC-jubileumjaar (1602-2002) gepaard met veel activiteiten en publicaties. In 2006 prees minister-president Balkenende in de Tweede Kamer weer de 'VOC-mentaliteit, over grenzen heen kijken, dynamiek!' Het kwam hem op nogal wat kritiek te staan van onder anderen de voorman van de Socialistische Partij, Jan Marijnissen: 'De VOC-tijd kende nogal wat rooftochten. Ook is de kolonisatie door de Nederlanders toen ontstaan, zoals Indonesië. Als onze premier zegt dat hij terug wil naar de VOC-tijd, kan dat gek overkomen in het buitenland.'

Het standbeeld van de nietsontziende Gouverneur-generaal Jan Pietersz Coen in Hoorn viel in 2011 nog op symbolische wijze van zijn sokkel, toen een kraan het per ongeluk raakte. Het Westfries Museum in Hoorn hield het jaar daarop een tentoonstelling over Coen in de vorm van een rechtszaak en een enquête met een typisch Nederlandse uitkomst: van 2466 deelnemers sprak 63 procent zich uit voor handhaving van het standbeeld, maar wel met toevoeging van een kritische tekst.

De discussie over enerzijds de merites en anderzijds de donkere vlekken van ons VOC-verleden zal nog wel enige tijd aanhouden, zoals over elk historisch onderwerp van belang. Je kunt de VOC ook, anders dan door een morele bril die vooral iets zegt over onze eigen tijd, bezien op een meer esthetische manier: als een groot en afgerond verhaal uit ons gezamenlijk verleden. Een verhaal als een *baboesjka*-pop, waarin het buitenste omhulsel weer een

andere pop bevat, die óók weer een andere in zich bergt. Want de grove buitenkant van de jacht op profijt droeg in zich de minder materialistische drang naar kennis en nieuwe horizonten. En die herbergde op haar beurt het verlangen naar levensverfijning en -vervulling. De droom van het Oosten en zijn schatten zorgde voor uitbuiting, bedrog en onnoembaar leed, maar had wegens zijn karakter van ver-langen naar 'het andere' toch ook een dimensie van gees-telijke en misschien zelfs spirituele aard.